

vahvistuneen, nyt ajatus toistuu entistäkin monitahoisempana (s. 209): »Mallien osuus ulottuu nimenmuodostuksen kaikille tasoille: nimien rakenteeseen, nimeämisperusteisiin ja niihin leksikaalisiin valintoihin, jotka liittyvät yksilöinnin idean ilmaistamiseen.»

Kirja ilmentää Kiviniemen omaa onomastista ajattelua. Hän pyrkii kauttaaltaan kytkemään onomastisen teorian ja luokittelut nimien tarkoitteisiin, paikkoihin, nimenomaan suomalaiseen luonnon- ja kulttuurimaiseen. Sen vuoksi hän esittelee taustaksi tarkkoja tietoja mm. väestön ja maatilojen määrästä, eri puulajien osuudesta metsissämme jne. Teoria pohjautuu aineistoon ja viime kädessä kirjoittajan ja muiden nimestäjien kenttäkeruissa kertyneeseen tietoon. Kenttätyössä tutkijallekin paljastuu parhaiten nimenantajan ja nimenkäyttäjän näkökulma, jota tutkijan tulee luokitte- luja rakentaessaan tavoitella. Suomalainen nimestystapa saa Kiviniemeltä kiitosta. Tosin rivien välistä on luettavissa, että myös peltojen ja latojen nimet olisivat aina ansainneet oman lippunsa.

Kiviniemi sanoo kirjoittaneensa teoksensa alan opetusta ja yleistä paikan- nimitietämystä ajatellen. Kirjasta on nähtävissä, että Kiviniemellä tutkimus ja opetus ovat kohta kaksi vuosikymmentä liittyneet läheisesti toisiinsa. Nyt valmiina oleva teos luo mainiota taustaa esimerkiksi opintotyönä tehtäville alue- monografioille.

Ikävä erehdys on sattunut kustantajalle. Kirjan sisäkannen mukaan kyseessä on Suomi-kirjan osa 148, jonka ISSN-tunnus 0355-1768. Luvut ovat kustantajalta jälkikäteen saadun tiedon mukaan virheellisiä; pitää olla: Suomi 149 ja ISSN 0355-0257 (takakannessa ISSN-tunnus onkin jo oikein).

ALPO RÄISÄNEN

Fonologian kysymyksiä

ROGER LASS *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge 1984. 363 s.

Roger Lass on kirjoittanut perusteellisen johdatuksen fonologiaan. Kirjassa tarkastellaan erinäisiä kielen äännerakenteen ilmiöitä ja fonologian keskeisiä ongelmanasetteluja. Se luo vankan teoreettisen käsitte pohjan mutta esittelee myös runsaasti sovelluksia. Lass pitää fonologiaa jatkuvasti kehittyvänä kielitieteen alana, jossa erilaiset teoreettiset lähestymistavat täydentävät toisiaan. Teos tuo monipuolisesti esiin eri koulukuntien näkemyksiä.

Kaikki taksonomiset kieliteoriat pohjautuvat kielellisen materiaalin segmentointiin. Fonologiassa lähtökohtana on kielenaineen osittaminen äännesegmentteiksi, ja segmentaalisen yksikkönä on foneemi. Fonologian tehtäviin kuuluu selvittää kielen foneemi-inventaari, allofoniset säännöt ja fonotaksi. Vaikka foneemi on lähinnä abstrakti, rakenteellinen käsite, Lass nojautuu sen määrittelyssä silti ensisijaisesti äänneiden foneetisiin (sekä artikulatorisiin että akustisiin) ominaisuuksiin. Hän tarkastelee foneemeja Prahan koulukunnan hengessä: Trubetzkoy'n mielestä tärkeintä fonologiassa eivät ole foneemit sinänsä, vaan niiden väliset oppositiosuhteet. Lass mieltää foneemit piirrekimpuiksi ja niiden väliset oppositiot eroiksi nimenomaan niiden piirteistössä.

Fonologian teoria tarvitsee foneemi-analyysia varten foneemisegmenttejä pienempiä yksikköjä. Näitä primitiivejä ovat distinktiiviset piirteet, joista muodostuu fonologisen kuvauksen universaali »aakkosto». Ensimmäisen kattavan piirresysteemin esittivät Jakobson, Fant ja Halle (1951). Tästä jalostettu Chomskyn ja Hallen (1968) piirteistö on jonkin verran täydennettynä ollut runkona Lassin esittämälle piirrejärjestelmälle. Siinä missä Jakobson korosti piirteiden luokittelevia ominaisuuksia, distinktiivisyyt-

tä, pitää Lass vähintään yhtä tärkeänä niiden foneettista spesifiyttä ja kuvauksen kattavuutta. Piirresysteemillä tulisi pystyä kuvaamaan mm. segmenttien komponenttirakenne, foneemien vaihtelua kuvaavien sääntöjen laatu (allofonisia vai morfofonologisia?) ja historialliset muutokset (s. 93). Yhtenä periaatteena on vielä mahdollisimman suuri taloudellisuus piirteiden käytössä. Piirteitä on rajallinen määrä, ja kuvauksessa on pyrittävä eroon turhasta redundanssista. Tätä reduktionismia ilmentää hyvin se, että Lass käyttää osittain samoja piirteitä sekä konsonanttien että vokaalien kuvauksessa.

Kirjan 5. ja 6. luvussa esiteltävä piirrevalikoima on kaikkiaan niin hienosyinen, että sitä ei minkään yksittäiskielen foneemirakenteen analyysissä tarvita täydessä mitassaan. Piirteistön perustana ovat totunnaiset foneettiset parametrit kuten sointi, sulkeuma, ääntymäpaikka ja huulten asento, mutta myös epätavallisempia piirteitä on mukana: esim. [$\pm$ distributed], joka viittaa konsonanttisen sulkeuman suhteelliseen pituuteen, tai [$\pm$ strident], joka perustuu äänten akustisiin ominaisuuksiin. Piirteiden tehtävänä on luonnollisten luokkien vangitseminen. Aina tämä motivaatio ei näy päälle, ja piirteiden erottelevuus voi ilmetä vasta jossakin yksittäistapauksessa. Tällainen on esim. piirre [$\pm$ coronal], joka kuvaa kielen asentoa: koronaalisessa ääntämyksessä kielen lapa on kohonneena neutraalin asennon yläpuolelle. Esimerkiksi unkarissa kantaauralin sananalkuisista *p:tä ja *k:ta vastaavat *f* ja *h*; vastavasti ostjakissa ur. vokaalienvälistä *p:tä ja *k:ta vastaavat *w* ja *g*. Molemmissa kielissä sen sijaan kolmas klusiili *t on säilynyt näissä asemissa muuttumattomana. Asia selittyy koronaalisuuden piirteiden avulla: *t* on [+ cor], mutta *p* ja *k* [- cor]. (S. 98.)

Kaikki Jakobsonin ym. (1951) erottamat distinktiiviset piirteet ovat binaarisia, kaksiarvoisia. Usein piirteiden kuvastama todellisuus on kuitenkin jatkumonluonteinen, kuten esim. vokaalien

suppeus ja takaisuus. Tällöin binaarisiksi redusoidut piirteet edustavat itse asiassa jatkumoasteikon ääripäitä. Lass erottaa binaaristen piirteiden täydennykseksi myös ei-binaarisia piirteitä, joita ei siis voi kuvata yksioikoisesti arvolla + tai -. Niissä on mahdollista käyttää kuvaimeina numeerista asteikkoa. Vokaalin suppeusaste on ilmaistavissa esimerkiksi numerosarjan 1–4 avulla, jolloin *ä* saa arvon 1 ja *i* arvon 4. Sarjaan voidaan luonnolliseksi jatkeeksi liittää vielä puolivokaali *j* (arvo 5).

Luvussa 7 tarkastellaan fonologisia järjestelmiä: eri kielten foneemi-inventaareja ja niiden universaaleja yhtäläisyyksiä. Lass korostaa foneemijärjestelmän koherenttia sisäistä rakennetta. Systemikokonaisuuden ohjaava vaikutus ilmenee varsinkin ääntenmuutoksissa, jotka muovaavat fonologisten järjestelmien koko olemusta. Ääntenmuutokset ovat usein ketjureaktioita, joissa yksi muutos ja sen aiheuttama aukko systeemissä voi aiheuttaa toisen muutoksen ja niin edelleen. Muutoksella on näin oma fonologiseen tilaan sijoittuva muotonsa, joka kuvautuu koko systeemiä vasten. Esimerkkeinä ketjumutoksista Lass esittelee englannin pitkän vokaaliston täydellisen muuttumisen 1400-luvulta alkaen (*Great Vowel Shift*) ja ns. Grimmin lain, germaanisissa kielissä tapahtuneen mittavan konsonantinmuutossarjan. Tärkeä apuväline fonologisten systeemien tutkimuksessa on tuntomerkkisyysteoria. Tuntomerkkisyys säätelee järjestelmissä tapahtuvia muutoksia ja antaa jonkinlaista ennustusvoimaa niiden universaalien kehitystendenssien selvittelyyn.

Samassa luvussa on myös runsain esimerkein varustettu typologinen katsaus eri kielten vokaali- ja konsonanttijärjestelmiin. Vokaalijärjestelmät rakentuvat suppeus/väljyys- ja etisyys/takaisuus-parametreille. Minimaalisia ovat 3-jäseniset systeemit (tyypillisesti /i u a/). Kaikkein yleisin on 5-jäseninen systeemi, ja suomen vokaalisto on 8-jäseninen. Ongelmana on, pidetäänkö pitkiä vokaali-

leja ja diftongeja omina foneemeinaan vai kahden foneemin yhtyminä. Selvää kantaa Lass ei tähän ota mutta toteaa, että ainakin joissain kielissä pitkät vokaalit ja joskus harvemmin diftongitkin täytyy käsittää omiksi fonemaattisiksi yksiköikseen lyhyiden monoftongien tapaan (s. 138). Konsonanttisysteemien typologinen yleiskuva on hankalampi luotava kuin vokaalien, koska kontrastiivisia parametrejä on enemmän. Konsonanttifoneemien lukumäärä vaihtelee kielittäin kahdeksasta aina 80:een.

Typologinen kuvaus edellyttää aina foneettisen todellisuuden jonkinasteista karkeistamista, jotta saadaan vertailukelpoisia systeemejä. Kielten välisissä vertailuissa tulee eteen varsinkin se foneemianalyysin keskeinen kysymys, mikä allofoni parhaiten edustaa koko foneemia. Yleensä foneemin symboliksi valitaan sen allofonisen liikkuma-alan foneettinen keskusta tai sitten distribuutiotaan laajin variantti. Joskus foneemisysteemi on yllättävän kaukana todellisesta foneettisten edustumien kirjosta. Esimerkiksi luoteiskaukasialaisissa kielissä on fonemaattisesti minimaalinen vokaaalisysteemi, jossa kuitenkin allofoninen vaihtelu on valtava (mm. kaikki suppeat vokaalit ovat vain yhden ja saman foneemin allofoneja). Samuus on siis fonologiassa suhteellinen, ei foneettinen käsite.

Kirjan 8. luku käsittelee fonologisia prosesseja. Ne jaetaan äännesegmenttien muutoksiin, joita ovat assimilaatio ja dissimilaatio, ja ns. koko segmentin prosesseihin (*whole-segment processes*), joihin kuuluvat esim. epenteesi, kato ja metateesi. Konsonanttien muutoksia tarkasteltaessa on keskeinen ns. fonologisen voimakkuuden käsite, jota kuvaavia parametreja ovat sonorisuus ja artikulaatiokanavan avoimuus. Tässä mielessä vahvimpia äänneitä ovat soinnittomat klusiilit, ja mitä avoimempi ja sonorimpi äänne on, sitä heikommaksi se fonologisesti katsotaan. Heikkenemisen äärimmäisenä asteena on konsonantin kato. Yleinen muutostendenssi on vah-

vemmasta heikompaan, mutta vastakaistakin kehitystä on kieltä ja esiintymäympäristöä myöten.

Olellainen teoreettinen kysymys on, mitä fonologiassa tarkoitetaan *prosessilla*. Esimerkiksi sellainen termi kuin *palatalisaatio* voidaan käsittää kahdella tavalla: joko dynaamisesti tulkiten prosessiksi (konsonantti muuttuu palataalistuneeksi eli *i*:n väriseksi tietyssä ympäristössä) tai staattisesti tulkiten vain sekundaarisen artikulaation nimitykseksi (konsonantti on palataalistunut eli *i*:n värinen tietyssä ympäristössä). Staattisestakin tulkinnassa se voidaan silti käsittää prosessin tulokseksi. Dynaaminen näkökulma sopii hyvin allofonien distribuution historialliseen selittämiseen: nykyiset fonologiset epäsäännöllisyydet johdetaan derivaatioprosessein varhemmasta säännöllisyydestä. Oletettavat prosessit eivät kuitenkaan aina vastaa historiallista todellisuutta, ja toisaalta prosessit voidaan käsittää kuvauksessa myös synkronisiksi. Jos prosesseja ei pidä todellisina, ne toimivat lähinnä kuvausteknisenä metaforana. Lass antaa vapauden käyttää sellaisiakin prosessinotaatioita ja formaalistuksia, jotka eivät ole tosipohjaisia, jos ne ovat kuvauksen kannalta hyödyllisiä. Näkökulman valinta on loppujen lopuksi teoria-sidonnainen, hieman makuasiakin.

Tällaisia tärkeitä teoreettisia kysymyksiä nousee esiin jo 4. luvussa, jossa käsitellään yhtä fonologian tärkeää kuvaukohdetta, paradigmaattisia äännevaihteluita. Joskus vaihtelut ovat selvästi morfologisten seikkojen säatelemiä eli morfofonologisia. Lass konstruoi fonologisen ja morfologisen kuvaustason väliin morfofonologisen tason, jossa operationaalisenä yksikkönä on morfofoneemi. Siinä missä morfeemi koostuu allomorfeista ja foneemi allofoneista, käsittää morfofoneemi puolestaan joukon keskenään vaihtelevia foneemeja. Morfofoneemin reaaliset foneemiset ilmentymät tuottuvat morfofonologisilla säännöillä, joilla on tietty soveltamisjärjestyksensä. Abstraktina perusmuotona, josta morfo-

foneemin edustumat eri sananmuodoissa prosessoidaan, voi toimia jokin sen allomorfeista, joskus ei-faktinenkin muoto. Bloomfieldin ns. prosessimorfologinen näkemys on sikäli erilainen, että siinä ei eroteta silloittavaa morfofonologista tasoa, vaan yksi reaalin morfologisen tason allomorfi otetaan perusmuodoksi ja siitä johdetaan muodot, joissa äännevaihtelua esiintyy.

Hyvin abstraktia kuvaustekniikkaa käyttää generatiivinen fonologia, jota esitellään 9. luvussa. Sen juuret ovat juuri bloomfieldiläisessä prosessimorfologiasa ja toisaalta Chomskyn generatiivisessa syntaksin teoriassa. Olenainen kysymys on kuvauksen suhde foneettiseen todellisuuteen ja siihen, miten puhuja tuottaa kuvattavat muodot. Lass tuo julki pessimisminsä generatiivisen fonologian mahdollisuuksia kohtaan. Kuvauksen oikeellisuuden testaamiseen tarvitaan joka tapauksessa konkreettista kielenainesta. Tendenssi on sellainen, että mitä abstraktimpi selitys, sitä epätodennäköisemmin ulkoinen evidenssi tukee sitä. Lassin mielestä morfofonologisten ilmiöiden abstraktit analyysit kuuluvat selvästi morfologian eivätkä fonologian alaan.

Kirjan 10. luvussa käsitellään segmentaalifoneemeja laajempia fonologisia yksiköitä: tavua, kvantiteettia ja prosodiaa. Lass käyttää nimitystä prosodia kaikista sellaisista foneettisista ominaisuuksista, jotka kattavat segmenttiä laajempia yksiköitä; kyse ei ole siis pelkästään distinktiivisistä prosodisista piirteistä. Prosodiat jakautuvat edelleen alaryhmiin, joita ovat virkeprosodiat (esim. intonaatio), sanaprosodiat (esim. vokaalisointu), tavuprosodiat (esim. pituus, paino), tavunosaprosodiat (esim. aspiraatio) ja junktuuriprosodiat (esim. eräiden kielten kiinteä sanapaino). Prosodinä käsitelytapa on taloudellisempi vaihtoehto segmentaaliselle käsitelylle silloin, kun kokonaisella segmenttiketjulla on jokin yhteinen »ylitsekäyvä» piirre.

Tavujen käsitelyssä on keskeisesti esillä tavun asema kielellisenä primitiivi-

yksikkönä. Foneettisesti tavun voi määrittellä kielen rytmiseksi perusyksiköksi, jonkinlaiseksi energiakeskittymäksi. Fonologisesti se on rakenteellinen, minimaalinen fonotaktinen yksikkö. Tavujen rakenteen mahdollinen universaalisuus on mielenkiintoinen mutta kiperä kysymys. On selvästikin olemassa tiettyjä optimaalisia tavutyyppisiä, mutta vaikuttaa kuitenkin siltä, että tavu on aina tiettyssä määrin kielikohtainen yksikkö. Englannissa, jota Lass lähinnä käsittelee, tavunrajojen määräytyminen tuntuu pakosta jäävän osittain tulkinnanvaraiseksi, kun taas esim. suomessa tavutusvaikeuksia ei varsinaisesti ole. Tavun perimmäinen olemus jää tässä esitetyin tiedoin vielä epäselväksi.

Luvussa 11 käsitellään erästä toistaiseksi vähän tunnettua fonologian kuvausmallia, joka perustuu dependenssisuhteisiin. Mallina on syntaktinen dependenssi: verbi hallitsee argumenttejaan, jotka ovat sen dependenttejä. Sama periaate on sovellettavissa fonologiaan käsittämällä dependenssisuhteet segmentinsisäisiksi, jolloin pystytään kuvaamaan yksittäisiä vokaaleja tai konsonantteja. Vokaaliston distinktiiviset ominaisuudet ovat tiivistettävissä kolmeksi kategoriaaliseksi primitiiviksi, joiden dependenssisuhteiden perusteella kaikki vokaalit pystytään kuvaamaan. Nämä primitiivit ovat |i| = palataalisuus, |u| = pyöreys ja |a| = väljyys, sonorisuus. Konsonanttien kuvauksessa erotetaan kolme eri *gesture*-tyyppiä, jotka sisältämiensä primitiivien avulla spesifioivat äänteen laadun: 1. kategoriaalinen (vokaalisuus/konsonanttisuus), 2. artikulatorinen (ääntymäpaikka) ja 3. initiatorinen (ilmavirta ja glottiksen tila). Äänteet määrittävät primitiivien välisten dependenssisuhteiden perusteella. Suhteita on kolme lajia: 1. suora dependenssi: $a \Rightarrow b$ 'a hallitsee b:tä', 2. keskinäinen dependenssi: $a \Leftrightarrow b$ 'a ja b hallitsevat vastavuoroisesti toisiaan' ja 3. kombinaatio: a, b 'a ja b ovat yhteydessä toisiinsa mutteivät suoranaisesti dependenssisuhteissa'. Esimerkiksi etuvokaalit kuva-

taan dependenssisuhtein seuraavasti: $i = |i|$, $e = |i \Rightarrow a|$, $\varepsilon = |i \Rightarrow a|$, $\ddot{a} = |a \Rightarrow i|$, $\ddot{u} = |i, u|$, $\ddot{o} = |i, u \Rightarrow a|$. Dependenssifonologian etuna on kuvaustavan yleispätevyys. Tavanomaisessa fonologisessa analyysissähan käsitteet ja operaatiot sijoittuvat kahdelle toisistaan täydentävälle akselille: paradigmaattiselle (foneemi-inventaarit, oppositiot) ja syntagmaattiselle (prosessit, redundanssi). Dependenssifonologiasta enemmän ks. Anderson—Ewen 1980.

Lassin tähän asti käsittelemät asiat muodostavat melko johdonmukaisesti etenevän kokonaisuuden. Sen sijaan kirjan viimeiset luvut jäävät irrallisemmiksi mutta avartavat näkökulmaa entisestään. Luku 12 koskettaa ns. »ei-staattista fonologiaa» eli foneemien esiintymistä aidossa syntaktisessa kontekstissa (ns. *casual speech*). Tähän mennessä käsittely on ollut sikäli yksipuolista, että fonologisia yksiköitä on tarkasteltu jonkinlaisessa epätodellisessa ihanneympäristössä. Foneemien toiset kasvot tulevat näkyville aktuaalisessa käyttöyhteydessä. Niiden täysimuotoisuutta voi tällöin vaurioittaa puhetempon, puheen muodollisuuden asteen tai muun kielellisen variaation vaikutus. Lassin käsittely rajoittuu Englantiin, eikä ole selvä, miten suuri prototyyppisten muotojen (ns. *citation forms*) ja niiden reaalisessa puhunnoksessa tavattavien varianttien välinen fonologinen kuilu on muissa kielissä. — Viimeisessä, 13. luvussa käsitellään vielä foneettista ja fonologista muutosta. Itse asiassa foneemijärjestelmien muuttuminen on tullut esiin kaiken matkaa tekstissä, jossa Lass taidokkaasti yhdistää diakroniset kehityskulut ja synkronisen kuvauksen.

Ilahduttavaa on, että Lass ei uppoa formaalistusten suohon ja yhteys kielelliseen todellisuuteen yleensä säilyy. Kirjoittajan ote on sympaattisella tavalla avarakatseinen. Hän välttää oppimestarimaisuuden ja antaa aina tilaa vaihtoehtoisille näkemyksille. Ehkä juuri tämän teoreettisen monikasvoisuuden takia teos tuntuu rakenteeltaan hieman

sekavaltakin. Esimerkistö on monipuolista vaikkakin englanninvoittoista. Kirja on vaativa mutta myös aktivoiva lukukokemus. Antoisin se on fonologiaan jo jonkin verran perehtyneelle, sillä Lass ei päästä lukijaansa helpolla.

VESA KOIVISTO

LÄHTEET

- ANDERSON, J. M.—EWEN, C. 1980: *Studies in dependency phonology*. Ludwigsburg Studies in Language and Linguistics 4.
- CHOMSKY, NOAM—HALLE, MORRIS 1968: *The sound pattern of English*. New York: Harper & Row.
- JAKOBSON, ROMAN—FANT, C. GUNNAR M.—HALLE, MORRIS 1951: *Preliminaries to speech analysis*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Mettäneityn jäljillä

TERHO ITKONEN *Nurmijärven murrekirja*. Kotiseudun murrekirjoja 10. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 498. Vammala 1989. 398 s.

Kotiseudun murrekirjoja -sarja on täydentynyt kymmenennellä osallaan, Terho Itkosen Nurmijärven murrekirjalla, joka jatkaa sarjan perinteitä tuomalla julki laajan tekstivalikoiman yhdestä pitäjänmurteesta. Kirjassa on runsaat 300 sivua murretekstejä, jotka on tallennettu yhdeksältätoista vanhalta nurmijärveläiseltä. Kertojat ovat syntyneet 1870—1890-luvuilla, ja heistä peräti kolme on elänyt yli satavuotiaaksi. Enimmät haastattelut ovat Terho ja Pirjo Itkosen 1960-luvulla äänittämiä. Nurmijärven